

УДК 94(477.5) "18/1930"

Історичні науки. Історія України

Мацюцький Віктор Миколайович

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця,

Харків, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ПЕРЕДІЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.

Анотація. Розкрито еволюцію передільної громади Лівобережної України. Показано основні тенденції її трансформації. Розглянуто деякі сторони її діяльності.

Ключові слова: передільна громада, общинна форма землеволодіння, подвірна громада, подвірна форма землеволодіння, земельна громада.

Мацюцький Віктор Николаевич

Харьковский национальный экономический университет имени Семена

Кузнеця, Харьков, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ ПЕРЕДЕЛЬНОЙ ГРОМАДЫ ЛЕВОБЕРЕЖ- НОЙ УКРАИНЫ В ХІХ – ПЕРВОЙ ТРЕТИ ХХ В.

Аннотация. Раскрыта эволюция передельной громады Левобережной Украины. Показаны основные тенденции её трансформации. Рассмотрены некоторые стороны её деятельности.

Ключевые слова: передельная громада, общинная форма землевладения, подворная громада, подворная форма землевладения, земельная громада.

Matsiutskyi Viktor

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, Ukraine

THE EVOLUTION OF THE LEFT-BANK UKRAINE PEREDILNA HROMADA IN THE NINETEENTH – THE FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstraction. The evolution of the Left-Bank Ukraine *peredilna hromada* has been traced. The main tendencies of its transformation have been demonstrated. Some sides of its activity have been considered.

Keywords: *peredilna hromada*, communal form of landowning, *podvirna hromada*, *podvirna* form of landowning, land *hromada*.

В Україні впродовж тривалого часу існувала передільна громада. Вона була одним із типів сільської громади. Панівне становище посідав інший тип – подвірна громада. Однак передільну громаду не можна вважати чимось малозначним. Вона була масовою організацією [1, с. 35–37; 2, с. 144–148, 289–292]. Її слід розглядати як важливе явище.

Останнім часом одна за одною з’являються наукові праці, у яких розглянуто ті чи інші аспекти проблеми передільної громади. Новітня історіографія включає роботи Володимира Калініченка, Вячеслава Анісімова, Ірини Кривко, Володимира Кулікова, Василя Інкіна, Алли Лохматової, Олега Приймака, Володимира Склокіна, Ганни Калініченко, Вячеслава Калініченка, Віктора Мацюцького та інших учених [2–13]. Але доводиться констатувати, що рівень вивченості передільної громади недостатній, а її дослідники не спромоглися ознайомити зі своїми досягненнями широкий загал. Деякі сучасні науковці заперечують існування передільної громади. 2021 р. опубліковано нашу статтю, що містить положення, згідно з яким заперечувальники ігнорують праці тих колег, котрі вивчають передільну громаду [14, с. 77, 79]. Зараз ми іншої думки. Є підстави твердити, що більшість заперечувальників нічого не знає про історіографію передільної громади. Провина за такий стан справ великою мірою падає на тих, хто вивчає передільну громаду. Отже, завдання дослідників передільної громади полягає в тому, щоб усебічно вивчити її й поширити свої здобутки.

На передільну громаду впливали умови різних історичних періодів, у яких вона існувала. Передільна громада еволюціонувала. Її еволюція становить інтерес. Але в ділянці вивчення цього процесу зроблено ще мало. Наявну прогалину слід заповнити.

Мета цієї статті – розкрити в загальних рисах еволюцію передільної громади Лівобережної України в ХІХ – першій третині ХХ ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють Лівобережний Лісостеп. Під Лівобережним Лісостепом розуміється регіон, котрий у дореволюційну добу, революційний період і перші пореволюційні роки охоплював терени Харківської (до 1835 р. – Слобідсько-Української) та Полтавської губерній і південну частину території Чернігівської губернії, а відтак – терени Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Кременчуцької, Лубенської, Роменської, Прилуцької й Ніжинської округ.

Відразу слід зауважити, що передільна громада була нерозривно пов'язана з общинною формою землеволодіння (у радянський час – общинною формою землекористування). За такої форми землеволодіння (землекористування) кожен із дворів, які входили до громади, мав право на частку її землі, а громаді належало право перерозподіляти землю між дворами [15, с. 42, 117–118; 16, ст. 93, 94].

Слов'янофільські й народницькі автори внесли в науку погляд, згідно з яким общинна форма була первинною формою землеволодіння. Він ліг в основу марксистської общинної концепції [6, с. 87]. Цей погляд поділяють деякі сучасні українські дослідники передільної громади (Володимир Калініченко, Вячеслав Калініченко та інші) [2, с. 145; 12, с. 36].

У Лівобережному Лісостепу общинна форма не була первинною формою землеволодіння. Вона набула поширення тільки в ХІХ ст., та й то не скрізь. Масовий перехід до общинної форми землеволодіння відбувся лише у Слобідсько-Українській (Харківській) губернії. Є підстави твердити про певну локалізацію. Слобідсько-Українська (Харківська) губернія заслуговує окремої уваги.

Дослідники (Дмитро Багалій, Анатолій Авраменко, Володимир Склокін та інші) вивчали землеволодіння населення Слобідської України другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. Найчисленнішу його групу спочатку становили козаки, а відтак – військові обивателі. З'ясовано, що в тих місцях Слобожанщини, де вони жили, панувало займанщинне індивідуальне землеволодіння [17, с. 144, 147–

148; 15, с. 120; 9, с. 110]. Ця форма землеволодіння давала володільцю змогу розпоряджатися землею. За інформацією Д. Багалія, військові обивателі «своїми займанщинами орудували як своєю земельною власністю – продавали їх, заставляли, передавали по духовних, віддавали у віно» [17, с. 147]. Займанщинне індивідуальне землеволодіння було подібним до подвірного землеволодіння пізніших часів [15, с. 118].

На Слобідській Україні земля перебувала у вільному обігу. Унаслідок цього земельні угіддя були розподілені нерівномірно. За відомостями В. Склокіна, у другій половині 60-х – першій половині 90-х років XVIII ст. у північно-західних і центральних районах Слобідської України (які відрізнялися від інших районів більшою населеністю) нараховувалося чимало малоземельних та безземельних військових обивателів. На думку дослідника, принаймні деякі з них хотіли проведення зрівняльних переділів займанщинних земель. Але провести такі переділи було неможливо. Зрозуміло, що противниками переділів були ті військові обивателі, які могли втратити частину своєї землі. З їхньою позицією збігалася позиція місцевої коронної адміністрації [9, с. 110, 113–117].

1798 р. військових обивателів зобов'язали сплачувати грошовий оброк. Вони перетворилися на одну з категорій державного селянства [18, с. 1–2]. Але зубожілі малоземельні й безземельні селяни були неплатоспроможними. Через це місцева коронна адміністрація змінила свою позицію щодо зрівняльних переділів займанщинної землі. За відомостями Д. Багалія, 1814 р. віце-губернатор «зробив величезну аграрну реформу – рівний переділ старозаїмочних земель між усіма поселянами по числу душ у кожному семействі і заборонив переводити землю у чужі руки». «А зроблено се було для того, щоб дати спромогу збирати казенні збори, – писав Д. Багалій. – Податки накладалися на все обчество і для сього треба було, щоб обчеська земля не зменшувалася і щоб не було серед поселян безземельних або малоземельних». Прикметно, що віце-губернатор діяв без дозволу центрального уряду [17, с. 155].

Малоземельні й безземельні державні селяни хотіли запровадження общинно-передільних порядків. Багато сільських громад, діючи в інтересах таких

громадян, апелювали до вищих інстанцій. Вищі інстанції, будучи заінтересованими у збільшенні кількості платоспроможних платників податків, сприяли громадам. На думку В. Іванова, одним із пізніх проявів такого сприяння були дії кадастрової комісії, яка працювала в Харківській губернії в 1848–1853 рр. Бажання державних селян проводити переділи землі В. Іванов проілюстрував прикладами. Ось два з тих прикладів. 10 липня 1851 р. сход Нижньосироватської сільської громади Сумського повіту виніс ухвалу, яка передбачала проведення переділу всієї польової землі. Земля мала бути розподілена між дворогосподарствами залежно від кількості ревізьких душ (осіб чоловічої статі, занесених у ревізьку казку). 21 липня 1851 р. подібну ухвалу виніс сход Великопроходівської сільської громади Харківського повіту. В ухвалі зазначено, що рішення винесено з доброї волі, без примусу [19, с. 20–21].

На думку Кароліни Гордіци, царський уряд насаджував в Україні общинну форму землеволодіння, українські селяни були об'єктами насильства [20, с. 130]. Цей погляд не відбиває деяких граней того, що спостерігалось у Слобідсько-Українській (Харківській) губернії. Говорячи про цю губернію, не можна випускати з уваги, що в запровадженні общинної форми землеволодіння дуже важливою була роль губернської влади. Запровадження общинних порядків відповідало інтересам малоземельних і безземельних державних селян. Вони по суті були спільниками місцевої коронної адміністрації. Інша справа, що запровадження общинної форми землеволодіння суперечило інтересам багатоземельних державних селян. Вони справді були об'єктами насильства.

Позиція значної частини поміщиків Харківської губернії була подібною до позиції місцевої коронної адміністрації. У багатьох місцях, де жили поміщицькі селяни, теж запровадили общинні порядки. Общинна форма стала в Харківській губернії панівною формою землеволодіння. Запровадження общинних порядків спричинялося до перетворення подвірної громади, тобто такої, що не мала права проводити переділи землі, на передільну. Передільна громада стала панівним типом громади. За даними Павла Зирянова, 1905 р. общинна форма землеволо-

діння охоплювала 94,6% селянських земель Харківської губернії, а передільні громади становили 90,5% від загальної кількості громад [1, с. 36–37].

Домінування общинної форми землеволодіння й передільної громади було тією особливістю, яка відрізняла Харківську губернію від Полтавщини й південної частини Чернігівщини. У Полтавській губернії питома вага общинної форми землеволодіння була невеликою. Передільних громад тут було мало. За даними П. Зирянова, 1905 р. общинна форма землеволодіння охоплювала 14,6% селянських земель Полтавської губернії, а передільні громади становили 13,5% від загальної кількості громад. На Полтавщині панувало подвірне землеволодіння. Тут переважали подвірні громади [1, с. 36–37]. У південній частині Чернігівської губернії общинного землеволодіння не існувало [21, с. 4].

На думку К. Гордіци, українська громада з общинною формою землеволодіння де-факто була безпередільною. В українській громаді, пише К. Гордіца, «зрівняльне землекористування було зазвичай чистою фікцією» [20, с. 130]. Ця думка є неприйнятною. Переділи становили важливу функцію української громади з общинною формою землеволодіння, були рисою, котра споріднювала таку громаду з російською передільною общиною.

Основною складовою частиною передільної діяльності громади був загальний переділ орної землі. Він повторювався через якийсь час. Тут варто бодай схематично окреслити загальний переділ орних угідь. Орну землю громади розбивали на поля сівозміни (за трипілля – озиме, ярове й парове). Кожне поле зазвичай складалося із різноякісних частин (за віддаленістю від селища, за родючістю тощо). З огляду на це поле розбивали на певну кількість гонів. Потім гони ділили на смуги. Кількість смуг у кожному гоні відповідала кількості земельно-розверстальних одиниць, які значилися за всіма господарствами громади. Після розбивки гонів на смуги проводилося жеребкування, і кожне господарство отримувало свою землю. Якщо за господарством значилося, наприклад, шість розверстальних одиниць, воно одержувало по шість смуг у кожному гоні [19, с. 25–27].

У період, коли проводилися ревізії, громади, як правило, приурочували переділи до ревізій. Землю переділяли на ревізські душі. Таким переділам приділено увагу в працях В. Іванова, Д. Багалія, П. Зирянова [19, с. 20–21; 17, с. 155; 1, с. 43, 54–55]. Переділ на ревізські душі означав, що громада прагнула до того, щоб, з одного боку, жоден здоровий чоловік не залишився без роботи, а з другого, – щоб ніхто не отримав землі більше, ніж зможе обробити власними силами. Останню ревізію було проведено 1857 р. [1, с. 44]. Незабаром селяни Харківщини почали застосовувати розверстку на наявні душі чоловічої статі. За відомостями П. Зирянова, наприкінці XIX ст. цей тип розверстки вже домінував у Харківській губернії [1, с. 54]. Розверстка на наявні душі чоловічої статі була близькою родичкою ревізської розверстки.

Один із наслідків передільної діяльності громади становило черезсмужжя. На думку К. Гордіци, воно сильно заважало селянському рільництву [20, с. 131]. Із цією думкою можна погодитися тільки почасти. Слід зауважити, що вплив черезсмужжя на селянське рільництво був неоднозначним. Навіть на початку XXI ст. рільницьке господарство України залежить від примх погоди. У той час, коли існувала передільна громада, ступінь такої залежності був значно вищим. Громадянин, маючи ділянки в різних місцях, міг розраховувати на щорічний середній урожай. У посушливий рік виручали смуги в низинах, у дощовитий – на пагорках. До того ж передільна громада, на відміну від подвірної, мала змогу пом'якшувати черезсмужжя. Подвірна форма землеволодіння дозволяла селянам розпоряджатися своєю землею. Через продаж і купівлю подвірних ділянок, сімейні поділи й спадкування по жіночій лінії зростало черезсмужжя. За відомостями А. Авраменка, який вивчав селянське землеволодіння Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст., у подвірному селі черезсмужжя було більшим, ніж в обшинному [15, с. 120–121].

До утвердження в Слобідсько-Українській (Харківській) губернії обшинного землеволодіння місцеві рільники не застосовували правильних сівозмін. Звичайним явищем було щорічне засівання землі. Воно призводило до виснаження ґрунтів. Одночасно з обшинним землеволодінням у Слобідсько-

Українській (Харківській) губернії утвердилася трипільна сівозміна. Слід наголосити, що утвердженню трипільної сівозміни сприяла громада. У Слобідсько-Українській (Харківській) губернії запроваджували громадське трипільля. Черезсмужне розміщення земельних ділянок громадян робило громадську форму єдиною прийнятною формою сівозміни. Громадяни мали засівати свої ділянки озимого і ярового полів відповідними культурами, а ділянки парового поля залишати незасіяними. Громада повинна була забезпечувати дотримання сівозміни всіма громадянами. Отже, великою мірою завдяки зусиллям громади в Слобідсько-Українській (Харківській) губернії відбулася інтенсифікація селянського рільництва. Унаслідок інтенсифікації виробництва зріс загальний добробут. На піднесення загального добробуту звернув увагу В. Іванов [19, с. 23–24]. Інша справа, що зростання чисельності населення та інші чинники постійно штовхали селянство до інтенсифікації виробництва.

На думку деяких науковців (Володимира Завальнюка, Лесі Дідківської), общинна форма землеволодіння не змогла вкоренитися в Україні [22, с. 15; 23, с. 140]. З погляду їхньої логіки, передільна громада була нежиттєздатною. Із цим не можна погодитися.

Під час столипінської аграрної реформи питома вага общинної форми землеволодіння в Лівобережному Лісостепу зменшилася. Це пояснювалося виходом селян із громади на хутори й відрубів та закріпленням черезсмужних ділянок у приватну власність. А в період аграрної революції й пореволюційні роки масштаби общинного землеволодіння (за новою, радянською термінологією – землекористування) зросли. Приблизне уявлення про цю динаміку дають матеріали Володимира Калініченка щодо поширеності общинної та ділянкової (подвірної) форм землекористування. Серед зібраних дослідником відомостей є дані, котрі стосуються дев'яти округ Лівобережного Лісостепу (Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Лубенської, Роменської, Прилуцької й Ніжинської). Володимир Калініченко створив статистичний ряд, який охоплює 1917–1929 рр. [2, с. 289–292].

Як уже зазначалося, під час аграрної революції зросла питома вага общинної форми землекористування. Тоді общинне землекористування існувало тільки в Харківській губернії. Про збільшення питомої ваги общинної форми свідчать дані В. Калініченка, які стосуються округ Харківської губернії (Куп'янської, Ізюмської, Харківської й Сумської). На території, де з 1923 р. існувала Куп'янська округа, 1917 р. общинна форма землекористування охоплювала 45% селянських земель, Ізюмська – 55%, Харківська – 33%, Сумська – 24%. 1923 р. в Куп'янській окрузі питома вага общинної форми становила 49,5%, в Ізюмській – 62%, у Харківській – 36%, у Сумській – 50% [2, с. 289, 290].

Харківська губернія відзначалася тим, що більшості місцевих селян був знайомий общинний передільний механізм. У період аграрної революції він надався селянам. За допомогою общинного передільного механізму нерідко здійснювали зрівняльний перерозподіл земель. Слід зауважити, що в зрівняльний перерозподіл було пущено не тільки поміщицькі та інші неселянські землі, а й землі частини селян. У деяких випадках здійсненню зрівняльного перерозподілу передувало запровадження общинних порядків [24, с. 92].

Зі сказаного випливає, що під час аграрної революції в Лівобережному Ліссостепу зростала кількість передільних громад. Однак, говорячи про передільні громади, не можна випускати з уваги, що тоді вони існували тільки в Харківській губернії.

Тут слід зробити застереження. Український радянський законодавець, який ухвалив 1922 р. Земельний кодекс УСРР, дав давній сільській громаді нову назву (він назвав її земельною громадою) і створив нові правові умови, у яких відтоді мала існувати громада [16, ст. 42–65].

У пореволюційні роки общинна форма землекористування й далі наступала на ділянкову. Наступ общинної форми відбувався головним чином у районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. Тут звичайним явищем був перехід земельної громади від ділянкової форми землекористування до общинної. Ось кілька прикладів. 26 травня 1925 р. загальні збори (сход)

земельної громади хутора Донецький Борівського району Ізюмської округи законною більшістю голосів винесли ухвалу про перехід від ділянкової форми землекористування до общинної [25, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 45–46]. 13 лютого 1926 р. аналогічне рішення ухвалив сход Веселівської земельної громади Липецького району Харківської округи, 2 листопада 1927 р. – сход Першої Пришибської земельної громади Андріївського району Ізюмської округи [25, ф. Р-850, оп. 4, спр. 51, арк. 10; ф. Р-1963, оп. 2, спр. 26а, арк. 319].

Тут теж слід зробити застереження. Сход являв собою розпорядчий орган громади. Володимир Калініченко висунув положення, згідно з якими в радянський час сход демократизувався. Радянське законодавство, зауважив науковець, демократизувало органи управління передільної громади (за його термінологією – общини). Сход, як і раніше, додав В. Калініченко, був її вищим органом. Але тепер, зазначив науковець, у ньому мали право брати участь не тільки домогосподарі, як у дорадянський період, а й інші громадяни, котрі досягнули вісімнадцятирічного віку [21, с. 6]. З погляду цієї логіки, у радянський час сход охопив усіх дорослих громадян. У контексті вивчення передільної громади Лівобережної України з цим не можна погодитися. Радянський закон справді дозволяв брати участь у сході всім дорослим громадянам [16, ст. 53]. Але знайдений матеріал, котрий стосується Лівобережної України, свідчить, що в пореволюційний час сход лишався зборами чоловіків-домогосподарів. Так, 20 лютого 1925 р. відбулися загальні збори Пильнянської земельної громади Липецького району Харківської округи. Із протоколу зборів видно, що в них брали участь лише домогосподарі. У протоколі зафіксовано факт присутності 55 домогосподарів [25, ф. Р-850, оп. 4, спр. 23, арк. 10]. Із протоколу загальних зборів цієї ж громади від 27 вересня 1925 р. також видно, що в них брали участь тільки домогосподарі. У протоколі зафіксовано факт присутності 57 домогосподарів [25, ф. Р-850, оп. 4, спр. 23, арк. 85]. У загальних зборах Крамарівської земельної громади Ізюмського району 1 липня 1926 р. теж брали участь тільки домогосподарі. В ухвалі зборів зафіксовано факт присутності 40 домогосподарів [25, ф. Р-847, оп. 1, спр. 616, арк. 9]. Протокол загальних зборів Базаліївсь-

кої земельної громади Харківської округи від 13 лютого 1927 р. теж містить відомості про кількість учасників зібрання. У зборах узяли участь 124 громадяни. Жінок на зборах не було. Присутні, очевидно, були домогосподарями [25, ф. Р-1472, оп. 2, спр. 63, арк. 21].

Між 1923 і 1929 рр. питома вага общинної форми землекористування в районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи, істотно зросла. У Куп'янській окрузі вона збільшилася з 49,5 до 78,5%, в Ізюмській – з 62 до 68,1%, у Харківській – з 36 до 67,4% [2, с. 290, 292].

Сумська округа заслуговує окремої уваги. Вона опинилася поза районом «зростання масштабів общинного землекористування». На Сумщині питома вага общинної форми зменшилася з 50% 1923 р. до 49,6% 1929 р. [2, с. 290, 292].

Ніжинська округа теж заслуговує окремої уваги. Тут з'явилося общинне землекористування. Однак його масштаби в Ніжинській окрузі були невеликими. 1929 р. питома вага общинної форми землекористування становила 2,2% [2, с. 292].

Що стосується Полтавської, Лубенської, Роменської та Прилуцької округ, то в цих округах общинного землекористування не існувало. Тут індивідуальні господарства користувалися землею тільки в ділянковій формі [2, с. 290, 292].

У праці В. Калініченка немає відомостей щодо Кременчуцької округи. Як джерело інформації можна використати службовий лист Кременчуцького окружного земельного відділу від 3 квітня 1926 р. Із нього видно, що на Кременчуччині панувала ділянкова форма землекористування [26, ф. 27, оп. 6, спр. 722, арк. 52].

Отже, у пореволюційні роки в Лівобережному Лісостепу тривало зростання кількості передільних громад. Деякі подвірні громади трансформувалися в передільні. Лєвова частка приросту чисельності передільних громад припала на район, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. У Ніжинській окрузі з'явилися передільні громади. Але тут їх було мало. У Сумській окрузі спостерігалася тенденція до зменшення кількості передільних громад. Однак тут їх було досить багато. У Полтавській, Лубенській, Роменській і При-

луцькій округах передільних громад не існувало. Те саме можна сказати й про Кременчуцьку округу.

У період аграрної революції передільні громади активно переділяли землю. Часті переділи землі справляли негативний вплив на селянське рільництво. Постійні зміни місцеположення й розмірів наділу відбивали в селянина охоту добре обробляти землю [2, с. 146]. З огляду на це радянський законодавець установив часові обмеження щодо проведення зрівняльних переділів. Згідно із Земельним кодексом УСРР 1922 р. черговий загальний переділ орної землі можна було провести не раніше ніж закінчиться термін, потрібний для трикратного виконання прийнятої в громаді сівозміни [16, ст. 123]. У проміжках між загальними переділами дозволялися часткові переділи [16, ст. 125]. Володимир Калініченко зазначив, що трипільним передільним громадам можна було проводити загальні зрівняльні переділи орної землі не частіше ніж один раз на дев'ять років [2, с. 146]. Слід зауважити, що Наркомзем УСРР своїм розпорядженням від 1 вересня 1925 р. установив для трипільних громад і тих громад, господарства яких не застосовували правильних сівозмін, спеціальні обмеження. Таким передільним громадам можна було проводити загальні зрівняльні переділи орної землі не частіше ніж один раз на дванадцять років [26, ф. 27, оп. 5, спр. 289, арк. 368].

Нагляд за дотриманням земельними громадами встановлених вимог мали здійснювати державні органи. 1922 р. його було доручено волосним виконавчим комітетам [16, ст. 56, 122]. Наступного року цю справу переклали на районні виконавчі комітети [27, ст. 56, 122]. Обов'язковою умовою запровадження в життя передільної ухвали була реєстрація її контрольним органом [16, ст. 122; 27, ст. 122].

Радянські державні органи не вели точної статистики загальних зрівняльних переділів орних угідь. Це великою мірою пояснювалося тим, що багато земельних громад потай проводили дострокові «самочинні» переділи. У деяких місцях землю переділяли щороку. «Землі щорічно переділяються», – зазначав

у квітні 1925 р. один із учасників ІХ окружного з'їзду рад Куп'янщини [28, с. 56].

Закономірно постає питання: чому земельні громади проводили дострокові «самочинні» переділи? Під час аграрної революції в руки селян перейшла значна частина поміщицьких та інших неселянських земель. Однак селянське малоземелля збереглося. У пореволюційний час кількість сільських жителів швидко зростала. Ми маємо у своєму розпорядженні дані про збільшення чисельності сільського населення, які стосуються 1927 р. За цей рік сільське населення Куп'янської округи зросло на 11,6 тис. чол., Ізюмської – на 10 тис., Харківської – на 28,2 тис., Сумської – на 13,2 тис., Ніжинської – на 8,1 тис. Станом на 1 січня 1928 р. в Куп'янській окрузі налічувалося 417 тис. сільських жителів, в Ізюмській – 374 тис., у Харківській – 1050 тис., у Сумській – 608 тис., у Ніжинській – 424 тис. Зрозуміло, що в міру збільшення чисельності сільського населення зростала земельна тіснота. У Куп'янській окрузі середня величина душевого наділу за 1927 р. зменшилася з 1,305 дес. до 1,269 дес., в Ізюмській – з 1,24 до 1,21, у Харківській – з 0,931 до 0,906, у Сумській – з 0,793 до 0,775, у Ніжинській – з 0,807 до 0,791 [29, с. 250–251]. Зростаюча земельна тіснота штовхала до проведення дострокових «самочинних» переділів.

Цей чинник штовхав і до проведення «перших переділів». Як уже зазначалося, у Лівобережному Лісостепу деякі земельні громади перейшли від ділянкової форми землекористування до общинної. Такий перехід давав земельній громаді змогу провести «перший переділ».

Володимир Калініченко висловив думку, що в пореволюційний час передільна громада (за його термінологією – община) стала розпадатися. Погляд В. Калініченка чітко передає уривок із його праці: «Чимало селян розуміло нікчемність общинних переділів землі, неможливість за їх допомогою досягти матеріального достатку. Тому відродження общин під час аграрної революції стало тимчасовим явищем. Селяни використали знайомий їм розподільний механізм общини для зрівняльного поділу земель. Як тільки селянське землекористування стабілізувалося, почався зворотний процес розпаду общин» [2, с. 147].

До погляду Володимира Калініченка приєднався Вячеслав Калініченко [11, с. 182]. Цей погляд є неприйнятним. Земельний кодекс УСРР містив норму, відповідно до якої кожен індивідуальний землекористувач мав уходити до земельної громади [16, ст. 10]. Індивідуальне землекористування поза земельною громадою було неможливим. Створені українським радянським законодавцем правові умови унеможливили розпад земельної громади. Як уже зазначалося, у період столипінської аграрної реформи селяни виходили з громади на хутори й відруби. Тоді громада справді розпадалася. У пореволюційний час нічого подібного не було. Інша справа, що в Степу виразно окреслилася тенденція до втрати передільною громадою земельно-передільної функції. Тут декотрі передільні громади трансформувалися в подвірні. Прикметно, що Степ відрізнявся від Лівобережжя ліпшою землезабезпеченістю індивідуальних господарств [2, с. 286]. За відомостями Володимира Калініченка, 1923 р. общинна форма землекористування охоплювала 26,2% селянських земель УСРР, 1929 р. – 26% [2, с. 290–292]. Зменшення її питомої ваги було пов'язане з перетворенням деяких передільних громад на подвірні.

Володимир Калініченко висловив також думку, що головною турботою передільної громади «було урівняння наділів як за площею, так і за якістю земель» [2, с. 146]. Вячеслав Калініченко приєднався й до цього погляду колеги [11, с. 183]. З цим поглядом теж не можна погодитися. Зрівняння було не метою, а засобом досягнення мети. У Лівобережному Лісостепу в пореволюційний час громади переділяли орну землю на їдців [25, ф. Р-847, оп. 1, спр. 616, арк. 38; ф. Р-1472, оп. 2, спр. 63, арк. 2]. Переділ на їдців означав, що громада прагнула до того, щоб усі її члени були забезпечені землею як засобом прогонування.

У пореволюційний час кількість загальних зрівняльних переділів орної землі поступово зменшувалася. Це певною мірою пояснювалося тим, що державні органи не дозволяли земельним громадам проводити дострокові переділи. Лінію державних органів можна проілюструвати на прикладі Чугуївського районного земельного відділу Харківської округи. У 1924/25 р. він не дозволив

провести переділи землі Кам'яноярзькій, Граківській, Старопокровській і Новопокровській земельним громадам [26, ф. 539, оп. 3, спр. 1023, арк. 75, 76].

Ще однією причиною зменшення кількості загальних зрівняльних переділів орної землі була інтенсифікація селянського рільництва. Інтенсивне рільництво виключало часті переділи. У Лівобережному Лісостепу інтенсифікації селянського рільництва сприяли дії частини передільних громад. Так, деякі передільні громади, скориставшись допомогою землевпорядників, перейшли від трипілля до багатопільних сівозмін (чотири-, п'яти-, шести- й семипілля). За даними Наркомзему УСРР, станом на 1 жовтня 1927 р. громадські багатопільні сівозміни в Лівобережному регіоні було організовано на землях 448 земельних громад [29, с. 16–17]. Є підстави вважати, що їх організували в ході землевпорядкування. За іншими відомостями Наркомзему, станом на 1 січня 1928 р. в Лівобережному регіоні було землевпорядковано наділи 191 тис. селянських дворів. Із них 135,1 тис. користувалися землею в ділянковій формі, 51,7 тис. – в общинній. Решта входила до колгоспів [29, с. 255]. Наявний матеріал дає підстави твердити, що значну частину тих громад, які перейшли до громадських багатопільних сівозмін, становили передільні громади.

«... введення громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку без болючої ломки старих форм землекористування, – зауважив Володимир Калініченко. – Потреби в суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалась роль земельної громади на селі. Вона фактично переростала в кооператив». Розвиваючи свою думку, науковець додав, що земельна громада поступово перетворювалася на кооперативну організацію вертикального типу [2, с. 154, 160]. Із цим не можна погодитися. Викликає заперечення висунуте Володимиром Калініченком положення, згідно з яким передільна громада «гальмувала розвиток сільського господарства» [2, с. 147]. Її не можна вважати антиподом подвірної громади. Як свідчить матеріал, котрий стосується Лівобережної України, рис кооперативної організації набувала не тільки подвірна громада, а й передільна.

Розпад передільної громади означав би її природну смерть. Їй не судилося померти своєю смертю. Загальновідомо, що радянські колективізатори знищили індивідуальні селянські господарства. Знищення індивідуальних селянських господарств супроводжувалося знищенням земельних громад [30, с. 122].

Таким чином, у XIX – першій третині XX ст. передільна громада Лівобережної України зазнала істотної еволюції. Змінювався передільний механізм громади. Громадяни вдосконалювали його відповідно до вимог часу.

Під час столипінської аграрної реформи передільна громада розпадалася. Але далі в Лівобережному регіоні спостерігалася тенденція до зміцнення позицій передільної громади.

На початковому етапі існування передільної трипільної громади її діяльність сприяла піднесенню селянського рільництва. Пізніше така громада задовольняла тільки мінімальні життєві потреби громадян. У пореволюційні роки в Лівобережному регіоні спостерігалася тенденція до перетворення трипільної громади на багатопільну. Тоді передільна трипільна громада поступово трансформувалася в сільськогосподарський кооператив вертикального типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России: 1907–1914 гг. / П. Н. Зырянов. – Москва : Наука, 1992. – 256 с.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : іст.-екон. дослідж. / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1997. – 398, [2] с.
3. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Анісімов Вячеслав Валентинович. – Київ, 1997. – 162 с.
4. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кривко Ірина Миколаївна. – Запоріжжя, 1999. – 224 с.
5. Куліков В. О. Селянська община в Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / В. О. Куліков // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 79–81.

6. Інкін В. Ф. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси / В. Ф. Інкін. – Львів : Добра справа, 2004. – СІ, 420, [3] с.

7. Лохматова А. І. Земельно-розподільна діяльність селянських громад Півдня України в другій половині XIX століття / А. І. Лохматова // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 227–231.

8. Приймак О. М. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX століття / О. М. Приймак // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. 27. – С. 59–64.

9. Склокін В. В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1798 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Склокін Володимир В'ячеславович. – Харків, 2009. – 192, [1] с.

10. Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Калініченко. – Чернігів, 2009. – 19, [1] с.

11. Калініченко В. В. Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Калініченко Вячеслав Володимирович. – Харків, 2015. – 656 с.

12. Калиниченко В. В. Земельное общество УССР (1922–1930 гг.): классификация форм землепользования / В. В. Калиниченко // Norwegian Journal of development of the International Science. – 2017. – Vol. 1, № 5. – P. 36–40.

13. Мацюцький В. М. Еволюція земельної громади з общинною формою землекористування (за матеріалами Лівобережної України) / В. М. Мацюцький // Актуальные научные исследования в современном мире. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вып. 5, ч. 10. – С. 103–113.

14. Мацюцький В. М. Заперечення існування передільної громади (на прикладі праць деяких сучасних українських науковців) / В. М. Мацюцький // Актуальные научные исследования в современном мире. – Переяслав, 2021. – Вып. 5, ч. 5. – С. 76–81.

15. Авраменко А. М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Авраменко Анатолий Михайлович. – Харьков, 1985. – 259 с.

16. Земельный кодекс УССР : утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г. – Харьков : Изд. Наркомзема, 1923. – 31, [1] с.

17. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків : Основа, 1991. – 256 с.

18. Склокін В. В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1798 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Склокін. – Харків, 2009. – 20 с.

19. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии / В. В. Иванов // Харьковский сборник. – Харьков, 1893. – Вып. 7. – С.1–29.

20. Гордіца К. А. Історико-культурні архетипи господарювання в українській традиції підприємництва / К. А. Гордіца // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. пр. – Київ, 2015. – Вип. 48. – С. 126–141.

21. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период / В. В. Калиниченко // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 266. – С. 3–12.

22. Завальнюк В. Правові традиції та антропоцентричне розуміння правової реальності / В. Завальнюк // Юридичний вісник. – 2014. – № 3. – С. 12–19.

23. Дідківська Л. В. Вплив марксизму на формування теорії кооперації в українській економічній думці / Л. В. Дідківська // Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть : зб. матеріалів Всеукр. круглого столу, 25 квіт. 2018 р. – Київ, 2018. – С. 139–143.

24. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.) / М. І. Ксензенко. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1968. – 184 с.

25. Державний архів Харківської області.

26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

27. Земельний кодекс УСРР зі змінами й доповненнями до 1 жовтня 1925 року та з алфаветним покажчиком. – Харків : Юрвидав, 1926. – 136 с.

28. Отчет IX окружного съезда советов Купянщины. – Купянск : Красная печать, 1925. – 90 с.

29. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: рік перший. – Харків : Харполіграф, 1929. – XXXIV, 334, [14] с.

30. Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) / В. М. Мацюцький // Вісник Харківського державного університету. – 1997. – № 396 : Історія. – Вип. 29. – С. 115–123.